

מזמור כ"ט

"הבו לה' בְּנֵי אֱלֹהִים" (חלק שישי)

נספח: מזמור כ"ט ותולדות מנהג 'קבלת שבת' (המשך)

ג. הבסיס הקדום למנהג 'קבלת שבת': אמירת "מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת" (מזמורים צ"ב–צ"ג)

מנהג 'קבלת שבת' על כל ארבעת מרכיביו (מזמורים צ"ה–צ"ט; מזמור כ"ט; לכה דודי; מזמורים צ"ב–צ"ג), כפי שהוא נהוג כיום ברוב קהילות ישראל, לא בא לעולם כמקשה אחת, אלא התפתח שלב אחר שלב. בסעיפים הבאים ננסה להתחקות אחר שלבים אלו כפי שהדברים נראים בעינינו, ועל בסיס הסקירות ההיסטוריות שנכתבו על מנהג זה בעבר.¹

גרעינו הקדום של מנהג 'קבלת שבת' הוא באמירת מזמורים צ"ב–צ"ג כהקדמה לתפילה, שהם מעניינו של יום – "מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת...". שאר הרכיבים של נוסח 'קבלת שבת' התפתחו בצפת ונפוצו בקהילות ישראל החל במחצית השנייה של המאה ה"ז ובראשית המאה ה"ז. אולם מנהג אמירת מזמורים צ"ב–צ"ג קודם לתפילת ערבית של שבת קדם **בהרבה מאות שנים** לנוסח 'קבלת שבת' המורחב שהונהג בצפת, והיה נפוץ בעיקר בארץ ישראל ובארצות המזרח, אך במשך הזמן התפשט גם לארצות נוספות.

המנהג שהתפתח בצפת במחצית השנייה של המאה ה"ז לא היה אלא הרחבה והעצמה של המנהג הקדום שהיה בידיהם. והנה ראייה לדבר:

רבי יוסף קארו, מחבר השולחן ערוך, היה בן דורם המבוגר יותר של מקובלי צפת רבי שלמה אלקבץ (שהיה ידידו הקרוב), רבי משה קורדובירו. אף את האר"י (שהיה צעיר ממנו בארבעים ושש שנים) יכול היה ר' יוסף קארו להכיר. את השולחן ערוך חיבר בשבתו בצפת בערך באמצע המאה ה"ז. והנה את מנהג 'קבלת שבת' לא הזכיר כלל בשולחן ערוך בסימן רסז – 'דיני התפילה בערב שבת', ודאי משום שמנהג זה עוד לא היה קיים. אך בסימן רסא סעיף ד, הדין בשאלה מתי נחשב אדם למי שקיבל על עצמו שבת (מבעוד יום) הוא כותב:

אחרי עניית 'ברכו', אף על פי שעדיין יום הוא, אין מערבין ואין טומנין, משום דהוא קבלה לשבת עליו.

ולדידן הווי אמירת 'מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת' כעניית ברכו לדידהו.²

'לדידן' – הכוונה לקהילות המזרח, שצפת היא החשובה שבהן באותו דור, ובהן רגילים באמירת מזמורים צ"ב–צ"ג לפני ערבית.

והנה עדות קדומה יותר למנהג אמירת מזמורים צ"ב–צ"ג, מסוף המאה ה"ב. בתשובות הרמב"ם (מהדורת בלאו, סימן קעח, כרך ב עמ' 326) נשאל הרמב"ם:

¹ נציין כאן סקירות אחדות כאלה:

- י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, מהדורה עברית 1988, עמ' 82–83 והערות בעמ' 114 הכוללות סקירות קודמות לזו.
- י' מארשן (מאהרשען), ישורון שנה ט תרפ"ב, חוברות 5–6 – 'קבלת שבת – ביקורת היסטורית', עמ' 46–53, ועמ' 81–87.
- י"י כהן, מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, 'סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי' עמ' 74–106.
- ר' קימלמן, 'לכה דודי' וקבלת שבת – המשמעות המיסטית, ירושלים תשס"ג, פרק ראשון – 'לכה דודי' בתוך קבלת שבת, עמ' 1–32.

על רשימת הסקירות ההיסטוריות הללו יש להוסיף עוד אחת שאינה עוסקת ישירות במנהג 'קבלת שבת' הנידון בנספח זה, אך חשיבותה רבה ביותר לענייננו:

- ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, פרק שלישי 'מזמורי חג ושבט בתפילתם של בני ארץ ישראל' עמ' 161–213.

אין הסכמה בין החוקרים הללו בתיאור התפתחותו של המנהג, ואף אנו נחלוק על חלק זה או אחר בדבריהם במטרה להציג את שלבי התפתחותו של המנהג על בסיס המקורות ומתוך ביקורת הסברות שהעלו החוקרים הנ"ל.

² על דברים אלה חוזר המחבר בסימן רסג סעיף י.

יורנו בדבר קהל קדוש מן ישראל... **שנהגו מימות עולם וכשנים קדמוניות לומר בליל שבת אחר 'מזמור שיר ליום השבת' ויכולו**. בא אחד מן תלמידי החכמים ומחה בידם על זה ואמר: מה שאתם אומרים 'ויכולו' אסור לאמרו... אמרו הקהל הקדוש: זה מנהג אבותינו, לא נשנהו ולא נבטלהו...
הרמב"ם עונה להם:

מותר להם להישאר על מנהגם, בתנאי שיקראו 'ויכולו' אחר תפילת מעריב... לפי מה שמחייב המנהג.³
ובכן, הוויכוח באותה קהילה, וכן פסקו של הרמב"ם, נוגעים רק לאמירת 'ויכולו' לפני ערבית, אך אמירת 'מזמור שיר ליום השבת' לפני ערבית הוא מנהג שאין עליו עוררין.
ונפנה עתה לסידור רבי שלמה ברבי נתן בן המאה הי"ב, שקדם לרמב"ם בשנות דור או יותר.⁴ בעמ' ל-לא הוא מפרט את תפילת ליל שבת:

וכבר נפוץ המנהג במקצת המקומות **להקדים לתפילת מעריב של שבת כמה מזמורים** והם: 'שיר המעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי וכו' (קכ"א); **'מזמור שיר ליום השבת' וכו' (צ"ב); 'ה' מלך גאות לבש וכו' לאורך ימים' (צ"ג)...** ואחר כך אומרים... 'אשר בדבורו מעריב ערבים'.

לאמירת 'מזמור שיר ליום השבת' לפני ערבית של שבת ישנן עדויות רבות נוספות מתקופות מאוחרות יותר, ומאמצות שונות, גם מאירופה, אך לא נוכל להביאן מפני קוצר היריעה.⁵

מהו מקורו הראשון של מנהג זה, שהוא הגרעין הקדום ביותר למנהג 'קבלת שבת', ושעל בסיסו התפתח בצפת המנהג הנרחב? פרופ' עזרא פליישר ז"ל מראה כי מנהג אמירת 'מזמור שיר ליום השבת' הוא חלק ממנהג רחב יותר שנהג בארץ ישראל הקדומה גם בערבי מועד לאורך כל השנה. את הפרק השלישי בספרו (ראה הערה 1) הוא פותח בדברים הבאים:

מנהג קדום של בני ארץ ישראל [היה] לפתוח את תפילות המעריב של השבתות והחגים במזמורים מיוחדים, שסימנו, במהלך חגיגי ומפואר, את התחלת הימים האלה. המנהג נוסד בארץ ישראל כנראה בזמן קדום מאוד, והיה נהוג לאורך כל תקופת הגניזה.⁶

[מנהג זה] היה מוסד בעל היקף וחשיבות ותפוצה ואורך חיים מפליאים במערכת תפילותיהם של אבותינו... עד היעלמו המוחלט כמעט, בתוך שאר מנהגותיהם הייחודיים של בני ארץ ישראל הקדומים.

בהמשך משחזר פליישר את המנהג ואת התפתחותו, ומציין, על פי כתבי יד שנמצאו בגניזה, איזה מזמור נבחר לציין את כניסתו של כל חג ומועד.

על מעמדה של השבת בהקשר למנהג זה כותב פליישר (עמ' 174):

בהרבה כתבי יד מסומן מזמור צ"ב כמזמור של שבת, במעמד זהה למזמורי החגים שנידונו לעיל. [כאן בא פירוט כתבי היד, ובסיכום:] המנהג מתועד אפוא בשפע של מקורות, ונראה מוכח מזה שבתקופת הגניזה הוא היה נפוץ הרבה.

בהערה 84 שם, מביא פליישר (בעקבות י"י כהן) את מדרש תהילים שהוא מדרש ארצישראלי, למזמור צ"ב (מהדורת בובר, דף רב ע"א):

זכור את יום השבת לקדשו' – [במה?] הן מכבדין אותו? במאכל ובמשתה ובכסות נקייה... ולא עוד, אלא **כשהוא** – (יום השבת) **נכנס, אנו מקבלים אותו בשירה ובזמרה, שנאמר 'מזמור שיר ליום השבת'.**

³ א. השאלה והתשובה מתורגמות מערבית, ואם כן מדובר בקהילה דוברת ערבית.

^ב. הרמב"ם תולה את אמירת 'ויכולו' אחרי תפילת ערבית בחיוב 'המנהג', שכן דברי הגמרא, שבת קיט ע"ב, הוא שיש לומר 'ויכולו' בתפילת עמידה, ודבר זה מופיע בסדר התפילה של הרמב"ם הבא לאחר ספר אהבה ב"ברכה אמצעית של לילי שבת", אלא ששם מופיע רק סיום פסוקי 'ויכולו': "כאמור: ויברך א-להים את יום השביעי... אשר ברא א-להים לעשות".

⁴ הסיפור תורגם מערבית ויצא לאור בידי שמואל חגי, ירושלים תשנ"ה. על מקומו של רבי שלמה ברבי נתן ישנה מחלוקת, וראה [בנספח השני לעיוננו על מזמור כ'](#) הערה 10, וביקפדיה בערכו.

⁵ ראה בספרו של פליישר (ציונו בסוף הערה 1 לעיל), עמ' 213 הערה 261.

⁶ ממצאי גניזת קהיר חשפו בפני החוקרים את עולם ההלכה והמנהג של בני ארץ ישראל הקדומה, עולם שהתקיים מאז ימי התלמוד הירושלמי, לאורך תקופת הגאונים ועד למאה הי"ב בערך. חלקים נרחבים של עולם זה נשתכחו ואבדו עם הפסקת קיומה של קהילת יהודי ארץ ישראל.

⁷ התוספת בסוגריים מרובעים היא על פי תיקונו של בובר (בהערותיו) על בסיס מקבילות למדרש זה.

ועל כך הוא כותב:

אין ספק כלל שבימי בעל המדרש כבר אמרו תהילים צ"ב בלילי שבתות לפני ערבית.

ענה מתאר פליישר (החל בעמ' 175) שלב חדש של התפתחות המנהג:

בני ארץ ישראל שחיבבו את המנהג חיבה יתרה נהגו בו סלסול: הם הרחיבו אותו וייפו אותו וקבעו לו מסגרת שהוסיפה לו חן ופאר... ברוב המקומות הקדימו לאמירת מזמורי החגים את המזמור (צ"ג) 'יה' מלך גאות לבש', ששימש מעין פתיחה קבועה לשיר החג.

ומה הייתה המסגרת למזמור צ"ב שנאמר בכניסת השבת? עונה על כך המחבר (עמ' 177):

לפני מזמור של שבת בא תהילים קכ"א (שיר למעלות אלא עיני אל ההרים)... 'יה' מלך גאות לבש' 'נדבק' לסוף 'מזמור שיר ליום השבת', והועבר... גם לטקס פתיחת המעריב בלילי שבתות. תפילת ערבית של שבת פתחה אפוא באמירה רצופה של תהילים צ"ב-צ"ג, ותהילים קכ"א לפנייהם (ברוב המקומות).

מנהג אמירת שלושת המזמורים הללו, ובסדר זה, הוא שמופיע בסידורו של רבי שלמה ברבי נתן שאת דבריו ציטטנו לעיל (כפי שציין פליישר בעמ' 208-209), וברור הדבר שמנהג ארצישראלי קדום הוא, שמופיע לפנינו באזור הגיאוגרפי שבו חי מחבר הסידור (ראה הערה 4). יתרה מזו, קובע פליישר (עמ' 178):

גם המנהג המאוחר, המצמיד את שני המזמורים (צ"ב-צ"ג) לפני 'ברכו' של ערבית בשבתות, אינו אלא שריד של המנהג הנדון כאן.

ועוד הוא מוסיף (שם):

בהרבה קהילות (בארץ ישראל הקדומה) הוסיפו על מזמורי השבת... גם את הפסקה 'ויכולו השמים והארץ' (וכאן הוא מביא את כתבי היד המעידים על כך).

דבר זה תואם כמובן את מנהג הקהילה ששלחה את שאלתה אל הרמב"ם, ואשר העידה על מנהגה לומר 'ויכולו אחרי 'מזמור שיר' כי מנהג זה הוא "מימי עולם וכשנים קדמוניות... זה מנהג אבותינו". ופליישר (בעמ' 180) עמד על דבר זה. ובכן, מנהגה של הקהילה זו, ירושה היא להם מבני ארץ ישראל.⁸

פליישר מסיים את מאמרו בדברים אלו (עמ' 213):

כבר צוין לעיל שגם המנהג של ימינו לומר לפני 'ברכו' של ערבית בלילי שבתות 'מזמור שיר ליום השבת' ו'יה' מלך גאות לבש' אינו אלא שריד של המנהג שנסקר בפרק זה. **מנהג זה נתקיים בוודאי ברציפות במשך הרבה מאות שנים בהרבה אזורים במזרח**... הוא לא הגיע לאזורי הצפון, ולא היה ידוע באשכנז הקדומה וכנראה גם לא בצרפת... עם קליטתו גם באשכנז, בהשפעת השולחן ערוך, נעשו שני המזמורים, בכל המנהגות החיים בימינו, סימן היכר מובהק לייחודה של תפילת ערבית בליל שבת. **הם שלובים כעת כקטעי סיום בטקס המפואר של 'קבלת שבת' שנתגבש בחוגי המקובלים של צפת במאה הט"ז,⁹ ומייצגים בו, בהסתר, מנהג ארץ ישראלי ישן נושן, שנשתכח כליל מן הלב.¹⁰**

⁸ ועוד מוסיף פליישר (עמ' 181) כי בכתב יד אחד "מצאנו רמז למנהג של קצת מקומות להוסיף על חטיבת המזמורים בסופה גם את תהילים כ"ג 'יה' רועי לא אחסר". ובהערה 110 הוא מפנה למאמר של נ' וידר שקושר ממצא זה למנהגו של האר"י (שהתפשט בקהילות רבות בישראל) לומר את תהילים כ"ג בשבתות בסוף תפילת ערבית.

⁹ תיאורו של פליישר מסביר מדוע 'מזמור שיר' בא בסוף 'קבלת שבת' ולא בראשה: המזמורים צ"ב-צ"ג נותרו במקום שבו נקבעו לפני שהרחיבו את המנהג בצפת - לפני 'ברכו'.

¹⁰ האם באמת נשתכח המנהג הארצישראלי כליל מן הלב? ושמה נעשתה הרחבת מנהג 'קבלת שבת' בצפת מתוך מודעות לקיומו של המנהג הארצישראלי?

ועוד ראוי להעיר על דבריו אלו של פליישר: בסעיף האחרון במאמרו, סעיף יב (עמ' 202-213), סוקר המחבר את הופעתו של המנהג הארצישראלי לאחר היעלמותה של קהילת בני ארץ ישראל על מנהגיה המיוחדים. הוא מוצא עדות לקיומו במחוזות העתיקים של קהילת חלב - ארם צובה (עמ' 202-208); בסידור רבי שלמה ברבי נתן (208-210); במחזור רומניאה (210-212); ובכתבי יד עתיקים של מנהג פרס (212-213). המכנה המשותף לכל המקורות הללו הוא שהם אינם משקפים מנהגים חיים כהיום הזה, ועל כן הקדים פליישר לסקירתם של מקורות אלו את המשפט הבא: "מנהגם של בני ארץ ישראל במזמורי החג שלהם, לא זכה להישרד במנהגי התפילה המרכזיים של עדות ישראל". השריד היחיד לקיום המנהג עד ימינו, לדבריו, הוא אמירת מזמורים צ"ב-צ"ג לפני ערבית בליל שבת (וכפי שהובאו דבריו למעלה). אולם נראה שמעיניו של חוקר מופלא זה נעלם מנהגם החי עד היום הזה של קהילות ספרדיות רבות (אינני יודע אם לא כולן), להקדים לתפילות לילות החגים כולם אמירת מזמורי תהילים בטקס נרגש ובמנגינה מיוחדת, ומזמורים אלו תואמים לעיתים את המנהג הארצישראלי הקדום, ולעיתים הם זהים למנהג רומניאה שאותו תיאר פליישר בעמ' 210-212.

דברים אלו של פליישר מתקבלים על הדעת. נראה אפוא כי מזמורים צ"ב-צ"ג הם המסד הארצישראלי העתיק שעליו נוסד מנהג 'קבלת שבת' שהתפתח בצפת במאה הטי"ז, והמזמורים "שלובים" בו כעת "כקטעי סיום"¹¹.

ד. שלב שני במנהג 'קבלת שבת': מזמור כ"ט ואמירת 'בואי כלה'

מה היה השלב השני במנהג 'קבלת שבת', השכבה שנוספה למנהג אמירת מזמורים צ"ב-צ"ג? כיצד ומתי התקבע שלב זה? העוסקים בסוגיה מצטטים את רבי יעקב ברי' צבי עמדין (יעב"ץ) המתאר בסידורו שנדפס באלטונה תק"ה (1745) שני מנהגים שונים ל'קבלת שבת', האחד מקורו ברמ"ק והאחר מקורו באר"י (בסידור בית יעקב דף קמד עמוד א):

ופותחין בארצות הללו 'לכו נרננה' וגומרים שישה מזמורים... מן צ"ה עד צ"ט וכ"ט על פי מהרמ"ק (– ר' משה קורדובירו)... אמנם האר"י ז"ל, וכן אבי מורי הרב ז"ל (– ר' צבי אשכנזי היחכם צבי) פתח ב'מזמור לדוד' (– מזמור כ"ט).

ואכן, מקובל לייחס את ייסוד מנהג 'קבלת שבת' למקובלי צפת, ובייחוד לרמ"ק ולארי"י ותלמידיו. י"י כהן (עמ' 75) חוזר על דברי יעב"ץ כאילו הם עובדה מוכחת (אף שהיעב"ץ לא הביא כל ראיה לדבריו). ועתה הוא מוסיף (עמ' 75–77) באילו קהילות נתקבל כל אחד משני המנהגים שהזכיר היעב"ץ:

¹¹ מסקנה זו לא התקבלה על דעתם של שלושה חוקרי המנהג הצפתי המוזכרים בהערה 1, איש איש וטעמו עמו, והאמת יורה דרכו. הנה דבריו של י' מארשן (עמ' 47):

בכלל [מנהג] קבלת שבת אינו נכלל 'מזמור שיר', דמוכח ממחזור רומי (1710) 'תפילות לכל השנה', ו'סדר תפילות לכל השנה' (מנטובה 1676), ששם נמצא המזמור הני"ל, ו'לכו נרננה' ו'לכה דודי' ליתא. אמירת המזמור היה מנהג ישן...
קיומם של סידורים באיטליה במאות ה'17–18 שבהם מופיע 'מזמור שיר ליום השבת', אך מנהג 'קבלת שבת' הצפתי עדיין לא נקלט בהם, מוכיח לדעת מארשן שאין כל קשר בין שני המנהגים הללו, וכי 'מזמור שיר' הוא מנהג ישן. דבריו צודקים במקצת: מנהג אמירת 'מזמור שיר' איננו תלוי במנהג הצפתי, אולם המנהג הצפתי בהחלט תלוי במנהג הקדום יותר וכולל אותו בתוכו, ואין במקורות שהביא החוקר לשלול דבר זה.
הנה דבריו של י"י כהן (עמ' 105):

'מזמור שיר ליום השבת' לפני מעריב של שבת נהוג היה תקופה ארוכה לפני שתוקן סדר קבלת שבת על ידי מקובלי צפת. בזמן הרמב"ם עוד היו קהילות שבהם נהגו לאמרו... אולם ברבות הימים נתבטל מנהג זה. בכתבי היד העתיקים ובסידורי התפילה הנדפסים בדפוסים הראשונים אין לו זכר... ידוע כתב יד אחד בלבד, בו צוין לפני ערבית "ותתחיל מזמור שיר ליום השבת" (–) ובהערה הוא מציין שהמקור של כתב יד זה הוא משנת 1203). במנהג אמירת 'מזמור שיר ליום השבת' בקבלת שבת אירע דבר מפליא... אמירת המזמור נשתכחה הרבה דורות, עד שבאו ר"ש אלקבץ, ר' משה קורדובירו והאר"י ז"ל והחזירו עטרת המנהג העתיק ליושנה.

תיאורו של כהן בדברים אלו הפוך מזה של קודמו: לדעתו מזמורים צ"ב-צ"ג נקבעו להיאמר ב'קבלת שבת' כחלק מן התקנה של מקובלי צפת, ולא על בסיס מנהג קדום – שכן מנהג זה כבר נשתכח בדורם. בדרך פלא כיוונו מקובלי צפת למנהג עתיק שאבד זכרו. כנגד דבריו יש לטעון, ראשית, כי איהזכרת אמירת המזמור בסידורים עתיקים אינה ראיה לאי קיומו של המנהג, אפילו באותן קהילות שמהן באו סידורים אלו, קל וחומר בקהילות אחרות שלא הותירו אחריהן סידורים בכתב יד או בדפוס. שנית, כפי שהראה פליישר, מנהג אמירת 'מזמור שיר' לפני ערבית התקיים מאות שנים בארץ ישראל, וממנה עבר לקהילות שונות בעולם. קשה לתאר את היעלמותו המוחלטת והפתאומית, ומה הסיבה להיעלמות זו? (כהן לא ראה את מאמרו של פליישר שיצא מאוחר יותר) שלישית, כבר ראינו עדויות שונות לקיומו של המנהג זמן לא רב לפני מקובלי צפת: רבי יוסף קארו מביא מנהג זה בשולחן ערוך, אך אינו מזכיר את מנהג 'קבלת שבת' שהונהג בצפת. אף הסידורים האיטלקיים שהביא מארשן מוכיחים זאת, וכן אזכורים נוספים של מנהג אמירת 'מזמור שיר', ללא מנהג צפת. ובכן, מנין מנהג זה, האם לא ממנהג קדום למנהג הצפתי, שהמשיך להתקיים גם במקום ובזמן שמנהג צפת עוד לא התקבל?

דבריו של פליישר כי מנהג אמירת 'מזמור שיר' "נתקיים בוודאי ברציפות במשך הרבה מאות שנים בהרבה אזורים במזרח... בתימן, בקהילות ספרדיות שונות ובמנהג אפ"ם (– דרום צרפת)" – הם המתקבלים על הדעת, וראה הערותיו 260–264. ואם כן, מקובלי צפת לא "החזירו" מנהג שנשתכח, אלא הרחיבו מנהג שהיה קיים בימיהם בארצות המזרח שארץ ישראל היא אחת מהן.

החוקר השלישי שמערער על התיאור המופיע בדבריו, והמבוסס על דברי פליישר, הוא ר' קימלמן, בעמ' 10–11. בעמ' 9 הוא שואל:

למה התגבש דווקא בצפת טקס ליטורגי לקבלת שבת? קודם להתפתחות זו, אין כלל אזכור של סדר קבלת שבת בסדרי התפילות. לשם אישוש טענתנו זו הוא נחלץ לטעון שאף את מזמור צ"ב לא אמרו לפני הטקס הצפתי, והוא משתמש בדבריו של כהן שהובאו בהערה זו לעיל. בניגוד לכהן, היה לפניו מאמרו המונומנטלי של פליישר, אך הוא דוחה את דבריו, והרושם הוא שלא קרא את דבריו בעיון הנדרש. לא נוכל לדון בפירוט טענותיו ולדחותן משום קוצר היריעה.

נעקוב אחר התפשטות המנהג בתפוצות ישראל. והנה כאן נתחלקו המנהגים בין האשכנזים והתימנים מצד אחד, והספרדים ועדות המזרח מצד שני... הספרדים קיבלו את מנהגם לפי האר"י ז"ל... לעומת זאת מנהג האשכנזים... לפתוח ב'לכו נרננה'... המנהג... שהאשכנזים אימצו לעצמם תוקן על ידי ר' משה קורדובירו.

בהמשך נספח זה נוכיח כי הן קביעתו של יעב"ץ על מקורם של שני המנהגים השונים, והן תיאורו של כהן את התפצלות המנהגים בין עדות ישראל, אינם מדויקים.

נחל את דברינו בהערה הבאה: לא רמ"ק (1522–1570) ולא האר"י (1534–1572) יסדו את מנהג 'קבלת שבת'. המנהג היה קיים עוד לפניו, הוא רווח בקהילת צפת ואולי אף מחוצה לה, והם הצטרפו אל מנהג קיים. אולם בשל סמכותם של שני חכמים ומקובלים אלו, ובשל הכתבים שהשאירו אחריהם (ובמה שנוגע לאר"י הם נכתבו בידי תלמידיו), יש בידינו עדויות על מה שנהגו בעניין זה, ועדויות אלה סייעו להתפשטותו של מנהג 'קבלת שבת' בקהילות ישראל בעולם.

ובכן, נברר תחילה את עדותו של המבוגר מבין השניים, ר' משה קורדובירו, שפעולתו בצפת קדמה בשנים רבות להגעתו של האר"י אליה.¹² מה היה אפוא מנהג 'קבלת שבת' של רמ"ק?¹³

אחד מחיבוריו של רמ"ק שנכתבו בצפת היה פירוש לסדר התפילה, שהוא קרא לו 'תפילה למשה'. פירוש זה היה מונח שנים רבות בכתב יד, ונדפס לראשונה בפרמישלא בשנת תרנ"ב (1892). המדפיס לא הסתפק בהוצאת כתב היד עצמו, אלא הדפיס לצידו גם נוסח סידור תפילה 'כמנהג ספרד', כדי שהטקסט שפירש רמ"ק יעמוד לפני המעיין, ועוד הוסיף לסידור תוספות שונות.

והנה, בדרך כלל קיימת התאמה בין נוסח הסידור 'כמנהג ספרד' ובין פירוש רמ"ק לסידור, אולם במה שנוגע לסדר 'קבלת שבת' בולטת איהתאמה בין השניים: בנוסח הסידור מובאת 'קבלת שבת' כפי שהתקבעה במרוצת הדורות וכפי שהיא נהוגה בפועל ברוב הקהילות בישראל (על סף המאה העשרים!), שהרי המדפיס הועיד את הסידור לשימושם של המתפללים. אולם פירושו של רמ"ק לסדר 'קבלת שבת' מתייחס רק לשלושה חלקים מסוימים של מנהג 'קבלת שבת' המובא בסידור: מזמור כ"ט; פרק במה מדליקין; מזמור צ"ב ('מזמור שיר ליום השבת'). לכל שלושת החלקים האלה כותב רמ"ק פירוש קבלי רחב מאוד. אולם לשני חלקים אחרים של סדר 'קבלת שבת' אין כל התייחסות בפירושו רמ"ק: מזמורים צ"ה ואילך והפיוט 'לכה דודי', פיוט שחיבר גיסו ומורו של רמ"ק, ר' שלמה אלקבץ.

מדפיס הסידור הרגיש כמובן בחוסר ההתאמה הזוה בין הסידור שהדפיס לבין פירושו רמ"ק עליו, ופתר את הבעיה בדרך פשוטה: את החלקים שרמ"ק לא פירש שם בסוגריים: כך הפיוט 'לכה דודי' כולו מופיע בסוגריים לפניו ולאחריו, ואף בסיומו של מזמור צ"ט ישנו סוגר כזה, אלא שבראש מזמור צ"ה, לפני 'לכו נרננה', שכתב המדפיס לשים סוגר (אולי משום ששם השתמש באותיות ענק, בניגוד למזמורים בהמשך).

מסתבר כי ההסבר לחוסר ההתאמה הזוה הוא שבזמן שרמ"ק חיבר את פירושו לסידור, מנהג 'קבלת שבת' בצפת עדיין לא כלל את שני החלקים החסרים! ומי שמפקפק בדברינו ייווכח בסבירותם בקראו את המילים שבהן פותח רמ"ק את פירושו לסדר 'קבלת שבת' (דף קצד ע"ב):

ופותחין ראשונה במזמור 'הבו לה' בני אלים...' (כ"ט)

הפיוט 'לכה דודי' אפשר שעדיין לא התחבר כלל, ואף אם כבר היה קיים באותו שלב, עדיין לא נכנס לסדר 'קבלת שבת', ושנים יעברו עד שייכנס ויתקבע כחלק ממנהג 'קבלת שבת'.

מובן שר' יעקב עמדין לא יכול היה לדעת את כל מה שכתבנו בזאת, שכן הוא הוציא את סידורו כמאה וחמישים שנה לפני שנדפס פירושו של רמ"ק 'תפילה למשה'.

¹² האר"י הגיע לצפת ב'1570, שנת פטירתו של רמ"ק, ופעל בה זמן קצר בלבד עד פטירתו במגפה ב'1572. על שנת הגעתו של רמ"ק לצפת אין ידיעה, אולם ידוע כי הגיע אליה בצעירותו ופעל בה עשרות שנים.

¹³ ר' קימלמן עמד על רוב הדברים שנכתבו להלן, עמ' 19–20 ובראש עמ' 23.

נעבור עתה לעדויות על מנהג האר"י, שהגיע לצפת רק בשנת פטירתו של רמ"ק, 1570. י"י כהן (עמ' 75–77) ור' קימלמן (עמ' 17–19) כבר הביאו עדויות למנהג 'קבלת שבת' מן המקורות הקרובים בזמנם לאר"י. מכולם ברור שגם האר"י התחיל את 'קבלת שבת' במזמור כ"ט, ומרובם המכריע משתמע שגם הוא לא אמר פיוט 'לכה דודי'.¹⁴

נמצא כי היקף מנהג 'קבלת שבת' של שני המקובלים הללו היה זהה, ונוכל להסיק ממנהגם כי ב-1570 עדיין לא נהגו יהודי צפת להוסיף את המזמורים צ"ה ואילך ל'קבלת שבת', וגם לא נהגו לומר פיוט 'לכה דודי'. על המזמורים צ"ב–צ"ג שנקבעו בזמן קדום הוסיפו המקובלים את מזמור כ"ט בלבד.

עוד עלינו להוסיף, כי שני המקובלים הללו כללו בטקס 'קבלת שבת' שלהם עניין נוסף, שביחס אליו גם נחלקו ביניהם, והוא: 'יציאה לקראת השבת' וקריאת זימון לשבת – שתי פעולות המתוארות בדברי אמוראים:

במסכת שבת קיט ע"א נאמר:

רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא (– היה מתעטף ועומד עם חשכה של ערב שבת)
אמר: בואו ונצא לקראת שבת המלכה.

רבי ינאי לבש מאניה במעלי שבתא (– לבש בגדיו בערב שבת)
ואמר: בואי כלה, בואי כלה.

ובמסכת בבא קמא לב ע"א–ע"ב באים הדברים בנוסח שונה במקצת:

אמר רבי חנינא: בואו ונצא לקראת כלה מלכתא
ואמרי לה: לקראת שבת כלה מלכתא.

רבי ינאי מתעטף וקאי ואמר: בואי כלה, בואי כלה.

כמעט כל העדויות בנוגע לאר"י ולתלמידיו – 'גוריו' מספרות על יציאתם לשדה, ועל קריאתם בשדה את סדר 'קבלת שבת'. יציאה זו אינה חידוש של האר"י, אלא הייתה מנהג רווח בקרב אנשי צפת (כפי שניזכר מיד בדיונונו על מנהג רמ"ק ובהערה 17). יציאה זו הייתה מלווה באמירה לפניו "לְכָה דוֹדִי נִצָּא הַשָּׂדֶה" (שה"ש ז', יב) או באמירתו של רבי חנינא "בואו ונצא לקראת שבת המלכה" שנתפרשה כפשוטה – כיציאה החוצה. אז היו קוראים את מזמור כ"ט, ולאחר מכן, היו אומרים "בואי כלה, בואי כלה שבת מלכתא" – שזהו צירוף דבריהם של שני האמוראים, רבי חנינא ורבי ינאי, וחותמים באמירת "מזמור שיר ליום השבת".

רמ"ק דן בפירוש הסיפור שלו 'תפילה למשה' (דף קצג ע"א) בדברי האמוראים הללו, ומסקנתו:

ועיקר הוא להקדים (– את זמן כניסת השבת)... ולומר: בואו ונצא [לקראת שבת המלכה], ומיד: בואי כלה [בואי כלה] לקיים דברי שניהם.

אין הוא כותב היכן משתלבות אמירות אלו בסדר 'קבלת שבת', אולם מהמשך דבריו שם "ועכשיו נוהגים לומר 'מזמור שיר ליום השבת'" משמע שאמירות אלו נאמרות בין סיום מזמור כ"ט לתחילת מזמור צ"ב, וכמנהג האר"י.

נראה כי נוהג זה הוא הבסיס לחיבורם של פיוטים אחדים על ידי חכמי צפת, שנתחברו לשם אמירה במקום זה בסדר 'קבלת שבת', פיוטים המכילים את דברי האמוראים הללו.¹⁵ באמירת הנוסח "בואי כלה בואי כלה" קיבלו המתפללים את השבת, בהוסיפם מחול על הקודש.¹⁶

אלא שרמ"ק מתנגד למנהגם של אנשי צפת לצאת אל השדה לשם קבלת שבת:

¹⁴ כהן (בהערה 10) כותב כי מן המקורות שהביא בתחילה "נראה לכאורה שלא אמר 'לכה דודי'". המקור המייחס לו אמירת פיוט זה במפורש הוא הספר 'חמדת ימים', אולם, טוען קימלמן, דבריו סותרים את המקורות המתארים את מנהגי האר"י, שזמנם קרוב לימי האר"י עצמו, בעוד הספר 'חמדת ימים' נדפס כ-160 שנה אחר פטירת האר"י, ואין ידוע מי מחברו ומה מידת המהימנות של מקורותיו.

¹⁵ בהמשך נספח זה ניגע בקיצור גם בראשיתו של מנהג אמירת 'לכה דודי'.

¹⁶ על דברי המחבר בהלכות שבת סימן רס"א כי בעניית 'ברכו' של ערבית של ליל שבת, הנאמרת מבעוד יום, מקבל אדם את השבת, "ולדין הווי אמירת 'מזמור שיר ליום השבת' כעניית 'ברכו'", מוסיף המשנה ברורה: "וכתב בספר 'דרך חכמה' שהוא הדין במקומות שנוהגין לומר 'לכה דודי' ומסיימים 'בואי כלה' הווי קבלת שבת ממש". הרי לפנינו שלושה שלבים היסטוריים בהגדרה מהי קבלת שבת מבעוד יום. ועוד מתברר כי שם המנהג שאנו עוסקים בו, 'קבלת שבת', נובע מכך שבמסגרת קיומו של המנהג (בכל שלב בהתפתחותו) קיבלו המתפללים את השבת ממש, ונאסרו בעשיית מלאכה.

הנה יש רבים שדימו מכאן – מדברי האמוראים שהביא לפני כן) שצריך לצאת החוצה השדה לקבל השבת.¹⁷ ותמיהא לי מלתא טובא – ותמוה לי הדבר הרבה), שהרי השבת אינו בא מדרך השדה, אלא מדרך עליון – מלמעלה למטה... ומה שהיה אומר – (רבי חנינא) "בואו ונצא" – כלומר, לא נמתין עד שהיא תבוא מאליה עלינו – (עם השקיעה) ואז נקבל אותה, אלא בואו ונקדים מחול על הקודש, שזו שאנו 'יוצאים' מהחול לקראתה קודם בואה... וכלל הדברים הנראה אלי, שהיוצא החוץ לקבל שבת אינו מן החסידים אלא מן המתמיהין. ועיקר הוא להקדים, ויותר טוב לקבלו בבית הכנסת...

ה. הטעמים להוספת מזמור כ"ט למנהג 'קבלת שבת' הקדום

בסעיף הקודם הראינו כיצד התפתח טקס 'קבלת שבת' בצפת במהלך המאה הטי"ז, כהרחבה של מנהג קדום שהיה בידם, להקדים לתפילת ערבית את המזמורים צ"ב–צ"ג. ושני רכיבים בהרחבה זו: אמירת מזמור כ"ט (שלימים יתווספו אליו מזמורי 'לכו נרננה'), ואמירת 'בואי כלה, בואי כלה' לאחר מזמור כ"ט (שלימים תהפוך לשירת 'לכה דודי').

נמצא שהוספת מזמור כ"ט על מזמורי שבת צ"ב–צ"ג היא החידוש העיקרי במנהג הצפתי של 'קבלת שבת'. מאליה נשאלת השאלה, מדוע נבחר מזמור זה להקדים את קבלת השבת? מזמור צ"ב זכה למעמדו ב'קבלת שבת' מפני כותרתו "מזמור שיר ליום השבת". מזמור צ"ג הרי נסמך אליו, ועל כן נוסף גם הוא. אך מה במזמור כ"ט קושר אותו אל השבת?

י' מארשן, במאמר אחר שלו (שלא צוין בהערה 1), כותב:¹⁸

אם נחקור לדעת מאיזו סיבה נתקנו המזמורים צ"ה עד צ"ט עם מזמור כ"ט... במעריב של שבת, יש ממפרשי הסידור שפירשו... (וכאן הוא מביא שני טעמים 'על דרך הפשט' למנהג זה שמצא בדברי מפרשי הסידור). אמנם הביקורת ההיסטורית תורה לנו האמת. הלא כל התיקון של 'קבלת שבת' נתקן ע"י תלמידי האר"י, ובספריהם... שם, ורק שם, נמצאו הטעמים האמיתיים, ורובם ככולם הם סודות ורמזים על פי הספירות. למשל, על מזמור כ"ט, נאמר ב'תיקוני שבת'¹⁹... (וכאן הוא מביא טעם קבלי מובהק שמופיע לאמירת המזמור). ואף על פי שלא כל מוחא סביל דא – (לא כל מוח סובל זאת), ולנו מה נעימים הטעמים שאין להם עסק בנסתרות, האמת יורה דרכו.

אולם כבר הערנו בראש הסעיף הקודם כי מנהג 'קבלת שבת' לא "נתקן על ידי תלמידי האר"י ובספריהם", אלא רק **תועד** בספרים אלו. מקובלי צפת ר' שלמה אלקבץ, ר' משה קורדובירו והאר"י קיימו את המנהג שכבר נהג באותם ימים בצפת, אך לא הם שיסדו את המנהג, אלא הוא קדם להם. אולם בבואם לתת טעם למנהג שאליו הצטרפו, נתנו לו המקובלים טעם על פי תורת הקבלה, כפי שעשו לכל חלקי התפילה והמצוות שנתבארו על ידם.

באמת, אין אנו יודעים מי הוסיף למנהג קבלת השבת הקדום את מזמור כ"ט, ומי הוסיף בתקופה מאוחרת יותר את מזמורים צ"ה–צ"ט, מתי בדיוק נקבע לאומרם, והאם קרה הדבר בצפת או במקום אחר. ודאי שאין אנו יודעים את הטעם או את הטעמים לתקנות אלה. אין בידנו, אלא לשער השערות בקשר לשאלות אלו, ולנסות להתקרב ככל האפשר לאמת, על סמך המקורות העומדים לרשותנו ועל סמך השכל הישר.

ממילא אין כל הכרח להניח שהטעם למנהג אמירת מזמור כ"ט הוא קבלי, או שהוא תלוי בפרשנות הקבלית שניתנה לו בדיעבד על ידי מקובלי צפת שהצטרפו אליו.

ואם כן, חוזרת שאלתנו, מה במזמור כ"ט קושר אותו אל השבת?

תשובה אפשרית על כך היא חזרתה של האנאפורה "קול ה'" בפסקה המרכזית של מזמורנו **שבע** פעמים, שהן כנגד שבעת ימי הבריאה. הקישור של פסקה זו במזמור לשבת מופיע כבר בשני התלמודים. במסכת ברכות בתלמוד הבבלי כט ע"א שואלת הגמרא:

הני שבע – (ברכות בתפילת העמידה) דשבתא – כנגד מי?

¹⁷ מדברי רמ"ק הללו ש"יש רבים שדימו... שצריך לצאת החוצה השדה לקבל השבת" משמע שדבר זה רווח בצפת בחוגים רחבים, ולא האר"י הוא שייסד את מנהג היציאה לשדה, אלא הוא "אימץ אחד ממנהגי המקום, כי רמ"ק כבר הספיק לכתוב נגד מנהג זה, והאר"י הגיע לצפת רק בשנת 1570 שנת פטירתו של רמ"ק" (ר' קימלמן עמ' 21).

¹⁸ 'מזמור של יום', הצופה לחכמת ישראל, חלק עשירי, עמ' 197–199.

¹⁹ הספר 'תיקוני שבת' יצא לראשונה בקרקא בשע"ג (1613) על ידי ר' יהודה ברבי דוד הכהן.

אמר רבי חלפתא בן שאול: כנגד שבעה קולות שאמר דוד על המים (רש"י: במזמור "קול ה' על המים").²⁰

בסוגיה המקבילה בירושלמי, ברכות פרק ד הלכה ג מופיעות שתי תשובות לשאלת הגמרא:

שבע של שבת – מנין?

אמר רבי יצחק: כנגד שבעה קולות שכתוב ביהבו לה' בני אליים.

אמר רבי יודן אנתוריא: כנגד שבע אזכרות (– של שם הווייה) שכתוב ב'מזמור שיר ליום השבת'.

בפירוש מראה הפנים לירושלמי מעיר הפרשן על התשובה השנייה, זו של ר' יודן:

נוח לו לרמז למזמור הזה, שבשבת הוא עוסק.

מנהג 'קבלת שבת' הצפתי צירף אפוא את אמירת שני המזמורים הללו כ"ט רצ"ב, בזה אחר זה, בעת כניסת השבת, שהרי בשניהם מצאו חז"ל את חזרת המספר שבע, ובשניהם נדרשה חזרה זו כרמז לתפילת שבע של שבת.

והנה מצאנו פרשן בן המאה הט"ז, בן דורו של רבי יוסף קארו, אשר בפירושו למזמור כ"ט קישר את הפסקה השנייה של המזמור לתיאור בריאת העולם. הנה מעט מדבריו של ר' יוסף אבן יחייא:²¹

קול ה' על המים – בא להודות לה' באשר ברא העולם, ואמר שבעה קולות כנגד ששת ימים אשר עשה ה' את השמים ואת הארץ, וביום השביעי שבת. והכול עשה בקולו, וכאומרו: "ויאמר א-להים יהי אור" ודומיהם.

הרי מזמורנו עוסק על פי פשוטו בטבע, בעולם הנברא, ואם כן לדברי פרשן זה, 'קול ה' החוזר בו שבע פעמים מתקשר אל המאמרות שבהם נברא העולם. עתה מקשר הפרשן כל אחת מן האזכרות של 'קול ה' לאחד מימי הבריאה כפי הסדר, וכצפוי הוא נדרש לדרשות רחוקות, ועל כן נדלג ונביא את סוף דבריו בעניין הקול השביעי:

וכנגד היום השביעי, אשר כלה א-להים בו מלאכתו אשר עשה, באשר נתן מנוחה לכל מעשה ידיו ביום ההוא... בעד מנוחת הבהמות וחיתו יער אמר "קול ה' יחולל אילות" – שלידתן קשה לצרות רחמן – למען ילדו וינוחו... ובעד מנוחת בני האדם אמר "ובהיכלו כלו אמר כבוד", רוצה לומר: כולו – כל יום השבת יהיה יום כבוד בכל הדברים, וכאמרו: "זכור את יום השבת לקדשו"; "וקראת לשבת ענג, לקדוש ה' מכובד" (ישעיהו נ"ח, יג).

פירושו של ר' יוסף אבן יחייא נדפס עוד בחייו בבולוניה רח"צ (1538), וסביר שהגיע גם לצפת. אין זה מן הנמנע שבהשפעת פירושו בחרו אותם חכמי צפת העלומים בני אותו דור לשלב את אמירת מזמור כ"ט בסדר 'קבלת שבת'.

ו. שלב שלישי: מזמורי 'לכו נרננה' (צ"ה ואילך) והפיוט 'לכה דודי'

מתי נוספו מזמורי 'לכו נרננה' (צ"ה ואילך) ומתי נקבעה אמירת הפיוט 'לכה דודי' לסדר 'קבלת שבת' שכבר נהג בצפת בנוסח מצומצם מזה עשרות שנים? ומה היו הטעמים להרחבות אלה של סדר 'קבלת שבת'? בשאלות הללו במה שנוגע להוספת מזמורי 'לכו נרננה' עסקנו כבר בעיונו **מזמורים צ"ה-ק – שישה מזמורי תהילה** (סעיף ח), ונזכיר כאן חלק מהדברים שאמרנו שם.

כפי שראינו בסעיף ד (וכן בהערה 14), עדויות מזמנו של האר"י מלמדות כי בזמנו עדיין לא נהגו להוסיף את המזמורים צ"ה עד צ"ט ל'קבלת שבת', וגם לא נהגו לומר את הפיוט 'לכה דודי'.

סביבות שנת פטירתו של האר"י (1572), זהו אם כן הגבול המוקדם ביותר שממנו והלאה התפתח המנהג לפתוח במזמורי 'לכו נרננה', ולומר 'לכה דודי'.

המקור המוקדם ביותר שבו נדפס סדר 'קבלת שבת' בנוסחו המלא, כולל שתי ההרחבות הנידונות בסעיף זה, הוא בקונטרס 'סדר היום' שנדפס בוונציה בשנת שני"ט (1599), ונכתב על ידי ר' משה אבן מכיר מעין זיתים שליד צפת. סדר זה פותח במזמור צ"ה – 'לכו נרננה' וממשיך עד סוף מזמור צ"ט, משם הוא עובר למזמור כ"ט, ולאחר מכן מובא בו פיוט 'לכה דודי', אולם לא בנוסח המוכר לנו, אלא פיוט אחר, השונה בתכניו והנופל ברמתו האמנותית מזה שאנו אומרים.²²

²⁰ וכבר הבאנו את דברי הגמרא הללו בהקשרם בעיונו, סעיף ד הערה 23.

²¹ משפחתו המיוחסת גורשה מספרד בשנת רנ"ב (1492) כשר' יוסף היה בבטן אימו. הוא נפטר בבולוניה בשנת רצ"ט (1539), ועצמותיו נטמנו בבית הקברות היהודי בצפת.

²² בפיוט זה שבעה בתים ואין בו אקרוסטיכון שבעזרתו ניתן היה לזהות את מחברו. תוכנו של הפיוט הוא הודיה לה' על חסדיו עמנו בהיסטוריה: בית ב – מעמד הר סיני ונתינת השבת; בית ג – יציאת מצרים; בית ד – קריעת ים סוף; בית ה – השגחת ה' על בני האדם באופן כללי; בית ז – ירושת ארץ ישראל. פיוט זה שייך לסוגה ספרותית נפוצה של פיוטי הודיה ובהם סקירה היסטורית של חסדי ה' עם ישראל

לכאורה ניתן לראות בקונטרס 'סדר היום' את הביטוי לגיבושו של מנהג 'קבלת שבת' כפי שהוא בידינו היום. אולם במה שנוגע לפיוט 'לכה דודי' – עדיין אין זה הגיבוש הסופי, אולם ברור שעצם אמירת פיוט במקום זה בסדר 'קבלת שבת' כבר נתקבע. ובמה שנוגע לקיומו של המנהג לומר מזמורים צ"ה ואילך, יש בידינו עדות קדומה יותר:

בדרומה של מרוקו פעל בשליש האחרון של המאה הט"ז רב מקובל בשם ר' משה בן מימון אלבאז. הוא חיבר ביאור קבלי לסדר התפילות בשם 'היכל הקודש'. ספר זה נדפס באמסטרדם בשנת ת"י"ג (1653), שנים רבות לאחר מות מחברו. אין לנו פרטים ביוגרפיים על המחבר, אולם לדעת גרשום שלום עסק הרב אלבאז בחיבור ספרו בשנת של"ה – 1575. והנה בדף ל ע"א כתוב שם:

ויש נוהגין לקרות (– לפני ערבית בליל שבת) 'לכו נרננה' – מזמור צ"ה, וצ"ו וצ"ז וצ"ח ומזמור 'הבו לה' בני אליס'.²³ אם צודק שלום בדבריו, הרי לפנינו עדות, שזמנה שנים בודדות לאחר פטירת האר"י בצפת, למנהג 'קבלת שבת' בגרסתו המורחבת שנהגה במרוקו. וזאת, למעלה מעשרים שנה לפני הדפסת קונטרס 'סדר היום'. נמצא כי רק ברבע האחרון של המאה הט"ז החל להתפשט מנהג 'קבלת שבת' מורחב, שבו מתחילים במזמור צ"ה. על הטעמים להוספת מזמורים צ"ה ואילך לקבלת שבת' כבר דנו בעיוננו **מזמורים צ"ה–ק' – שישה מזמורי תהילה**, סעיף ח, ואין צורך לכפול את דברינו בעניין זה.²⁴

ז. ההבדלים במנהגי 'קבלת שבת' בעדות ישראל כיום

עתה עלינו לדון במנהגים העיקריים הנוהגים בימינו. האשכנזים כולם, וכן התימנים, נוהגים להקדים למזמור כ"ט את אמירת חמשת המזמורים צ"ה–צ"ט. אולם בין הספרדים נוהגים שני מנהגים עיקריים: מנהג אחד הוא להתחיל במזמור כ"ט, בלא לומר כלל את מזמורים צ"ה ואילך; ומנהג אחר הוא להתחיל במזמור צ"ה ולומר את **ששת** המזמורים צ"ה–ק' (– כולל 'מזמור לתודה').²⁵

י"י כהן תיאר במאמרו את המנהגים השונים בדרך מאוד לא מדויקת (עמ' 77):

הספרדים קיבלו את מנהגם לפי הנהגת האר"י ז"ל (– להתחיל במזמור כ"ט)... גם בצפון אפריקה נהגו כנראה כך, מכל מקום לגבי שתי קהילות צפון אפריקניות, ג'רבה²⁶ וטריפולי, יש לנו עדות מפורשת על מנהגם, קרוב לוודאי שגם יתר הקהילות באזורים אלה נהגו כמנהגם.

(לדוגמה: 'מעוז צור ישועתי'). הפזמון החוזר הוא אותו פזמון שאנו מכירים מהפיוט הנהוג בידינו "לכה דודי לקראת כלה / פני שבת נקבלה" ואף הוא מתחרז עם השורה האחרונה של כל אחד מן הבתים, כפי שהדבר בפיוט שאנו אומרים. לא סקרנו את בתים א' ו-ו, ובכן:

בית א זהה כמעט מילה במילה עם הבית הפותח את הפיוט שאנו אומרים:

זכור ושמור בדיבור אחד / נתן לנו המלך המיוחד

ה' אחד ושמו אחד / לשם תפארת ולתהילה.

בית ו' זהה אף הוא עם הבית האחרון בפיוט שאנו אומרים:

בואי בשלום עטרת בעלה / גם בשמחה ובצהלה

תוך אמוני עם סגולה / בואי כלה, בואי כלה, בואי לשלום שבת מלכתא.

(בית זה הוא העילה לעצם אמירת פיוט במקום זה, כפי שהוסבר בסוף סעיף ד, ובפיוט שאנו אומרים הוא אינו חלק מהאקרוסטיכון.)

זהות הפזמון החוזר וזהות שני הבתים הללו בשני הפיוטים של 'לכה דודי' מעלה על הדעת ששניהם יצאו מידו של ר' שלמה אלקבץ. הנוסח ב'סדר היום' הוא כנראה נוסחה ראשונה, לאחריה שינה המשורר המקובל את טעמו, וכתב פיוט 'לכה דודי' אחר, הן בתכניו והן בדיוקו האמנותי (והקבלי). במקום סקירה היסטורית, עיצב את הפיוט כפנייה לציון שהגיע זמנה להיגאל מן הגלות, בסגנון נבואות הנחמה של ישעיהו. אולם שני הבתים העוסקים בשבת, (שמור וזכור – נתינת השבת בהר סיני; בואי בשלום – קבלת השבת בהווה) נותרו על מקומם. בנוסחה אחרונה גם חתם המשורר את שמו בראשי הבתים (ועל כן שינה את 'זכור ושמור' בנוסח קמא, ל'שמור וזכור' בנוסח בתרא).

²³ אינני יודע אם יש משמעות לחסרונם של מזמורים צ"ט ו-ק' בדבריו, או שמא רק קיצר בדבריו.

²⁴ ראה הערה 22.

²⁵ קיים גם מנהג 'פשרה' להתחיל במזמור צ"ט.

²⁶ בסידור 'תפילה למשה' נוסח ג'רבה שיצא לאחרונה כתוב כי הרוב אינם אומרים 'לכו נרננה' "אך היה מיעוט שנהג להגיד".

לו בדק את מנהגי צפון אפריקה היה מגלה, שהגדולה בקהילות אלו – קהילת יהודי מרוקו, דווקא נוהגים לומר את מזמורי 'לכו נרננה' – מזמורים צ"ה-ק'.²⁷

בהערה 18 כותב שם כהן:

בתקופה האחרונה נדפסו בהרבה סידורי תפילה כמנהג ספרד גם מזמורי 'לכו נרננה', בציון שיש מקומות בהם נוהגים לאמרם. אין ספק שיש כאן השפעה של מנהגי אשכנז.

ובכן, כשם שה"קרוב לוודא"י" בצייטוט הקודם מוטעה, גם ה"אין ספק" מוטעה: אין כאן השפעה של מנהגי אשכנז, אלא זהו מנהג המקורי של קהילות ספרדיות רבות משנים קדמוניות. והרי העדויות המוקדמות ביותר לקיומו של המנהג לומר את מזמורי 'לכו נרננה' הן דברי ר' משה אלבאז ממרוקו ש"יש נוהגין לקרות לכו נרננה" ודברי 'סדר היום' של ר' משה בן מכיר בצפת, שניהם בני סוף המאה ה"ז, ושניהם אינם אשכנזים! ועוד, מנהגם של הספרדים הרי מעיד על עצמו שאינו שאול מן האשכנזים, שהרי האשכנזים אינם אומרים את מזמור ק' (– 'מזמור לתודה') ואילו הספרדים אומרים אותו.

מהו ההסבר לשלושת המנהגים שתיארנו? מסתבר שהמנהגים השונים קשורים בזמן שבו הגיע מנהג 'קבלת שבת' לכל קהילה. ישנן קהילות שמנהג 'קבלת שבת' הגיע אליהן עוד בטרם התרחב, כלומר עוד לפני פטירת האר"י (1572). הללו קיבלו נוסח שמתחיל באמירת מזמור כ"ט ('הבו לה' בני אליס'), וכך נתקבע בהן המנהג עד היום (אף שכאשר הגיע אליהם הפיוט 'לכה דודי' קיבלו אותו משום שלא יכלו לעמוד בקסמו)²⁸. אלו בעיקר הקהילות הקרובות יותר לארץ ישראל. אולם ישנן קהילות שמנהג 'קבלת שבת' הגיע אליהן בשלב מאוחר, רק לאחר התרחבותו (על סף המאה ה"ז ואילך), והן קיבלו את המנהג הרחב, ונותרו בו עד היום.

קהילות האשכנזים כולן קיבלו את המנהג בשלב מאוחר, ועל כן הן נוהגות בו כפי שקיבלוהו, באמירת מזמורי 'לכו נרננה'. קהילות הספרדים במזרח, בסביבות ארץ ישראל קיבלוהו מוקדם, ועל כן הן מתחילות ב'הבו לה'. אך ישנן קהילות, כמו קהילת מרוקו, שקיבלוהו מיד לאחר שהורחב.

את ההבדל בין האשכנזים, שאינם אומרים 'מזמור לתודה', לספרדים שאומרים אותו, הסברנו בעיוננו **מזמורים צ"ה-ק' –**

שישה מזמורי תהילה.

נגענו רק נגיעה קלה בתולדות ההתקבלות של הפיוט 'לכה דודי' בכל תפוצות ישראל. נושא זה חורג מענייננו והוא זכה לתיאור מקיף במאמריהם של כהן וקימלמן (ראה הערה 1).

 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשפ"א *
 * עורכת: נחמה בן אדרת *
 * *****
 * בית המדרש הוירטואלי שליך ישיבת הר עציון *
 * האתר בעברית: <https://www.etzion.org.il> *
 * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
 * משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
 * דוא"ל: office@etzion.org.il *
 * *****

²⁷ ראה בסידור "וזרח השמש" נוסח יהודי מרוקו עמ' 203–205, ואין שם כל רמז למנהג אחר.

²⁸ קהילת יהודי חלב נוהגת להתחיל את 'קבלת שבת' ב'הבו לה' בני אליס' ולומר את הפיוט לכה דודי באופן חלקי.